DIN , MADANIYAT VA ILM-FAN:TAN DAVRIDA MARKAZIY OSIYO VA XITOY ALOQALARI

Donoboyeva Komila Ulugbek qizi
Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti
Tarix yo‘nalishi 2-kurs magistranti
komilakarimova02@gmail.com
ORCID manzil:https://orcid.org/
0009-0007-6044-0357
Karimova Natalya Ermonovna
Taix fanlari doktori, professor.
Elektron pochta manzili:
sharq_ilmiy@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada Tan sulolasi davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasida din, madaniyat hamda ilm-fan sohalarida shakllangan aloqalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda Buyuk Ipak yo‘lining ushbu munosabatlarni rivojlantirishdagi o‘rni, diniy g‘oyalar tarqalishi, madaniy almashinuv jarayonlari hamda ilmiy bilimlarning o‘zaro ta’siri yoritilgan. Shuningdek, so‘g‘d savdogarlari, olimlar va sayyohlarning ikki hudud o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashdagi hissasi ko‘rib chiqiladi. Maqola yakunida Tan davridagi ushbu aloqalarning Sharq sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi tarixiy ahamiyati haqida xulosa chiqariladi.

Kalit so‘zlar: Tan sulolasi, Markaziy Osiyo, Xitoy, Buyuk Ipak yo‘li, din, madaniyat, ilm-fan, so‘g‘dlar.

Abstract

This article analyzes the relations that developed between Central Asia and China in the fields of religion, culture, and science during the Tang Dynasty. The study explores the role of the Great Silk Road in fostering these relations, the spread of religious ideas, processes of cultural exchange, and the mutual influence of scientific knowledge. It also examines the contributions of Sogdian merchants, scholars, and travelers to strengthening relations between the two regions. The article concludes by highlighting the historical significance of these interactions during the Tang Dynasty in the development of Eastern civilization.

Keywords: Tang Dynasty, Central Asia, China, Great Silk Road, religion, culture, science, Sogdians.

Kirish

Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi aloqalar qadimiy tarixga ega bo‘lib, ushbu munosabatlar mintaqalarning siyosiy, iqtisodiy, diniy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan. Ayniqsa, Tan sulolasi hukmronligi davrida (618–907-yillar) Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi aloqalar yanada rivojlanib, ikki hudud o‘rtasida savdo-sotiq, diplomatik munosabatlar, diniy qarashlar, ilm-fan va madaniy qadriyatlar almashinuvi keng tus oldi. Bu davr Buyuk ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarini o‘zaro bog‘lagan muhim tarixiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Tan davrida Markaziy Osiyo Xitoy uchun nafaqat iqtisodiy va strategik jihatdan muhim hudud, balki turli xalqlar, dinlar va madaniyatlar uchrashadigan makon sifatida ham katta ahamiyat kasb etgan. Mintaqada yashagan so‘g‘diylar va boshqa xalqlar savdo aloqalarini rivojlantirish, diplomatik munosabatlarni mustahkamlash hamda madaniy tajribalarni almashishda faol ishtirok etganlar. O‘z navbatida, Xitoyning siyosiy va madaniy ta’siri ham Markaziy Osiyo hayotida muayyan iz qoldirgan. Mazkur davrda diniy aloqalar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Buddaviylik Markaziy Osiyo orqali Xitoyga tarqalgan bo‘lsa, zardushtiylik, moniylik va nasroniylikning ayrim yo‘nalishlari ham Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoy hududiga kirib borgan. Turli diniy e’tiqod vakillarining o‘zaro aloqalari diniy

bag‘rikenglik, dunyoqarashlar xilma-xilligi va ma’naviy tajriba almashinuvining rivojlanishiga xizmat qilgan.

Shuningdek, ilm-fan va madaniyat sohasidagi hamkorlik ham ushbu munosabatlarning ajralmas qismi bo‘lgan. Turli xalqlarning bilimlari, yozuv an’analari, san’ati, hunarmandchiligi va turmush tarzi o‘zaro ta’sir ko‘rsatgan. Savdogarlar, elchilar, sayyohlar va diniy arboblar nafaqat moddiy boyliklarni, balki bilim va g‘oyalarni ham bir hududdan ikkinchi hududga olib o‘tganlar. Natijada Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasida o‘zaro boyituvchi madaniy aloqalar shakllangan.

Adabiyotlar tahlili

“Din, madaniyat va ilm-fan: Tan davrida Markaziy Osiyo va Xitoy aloqalari” mavzusini o‘rganishda Buyuk ipak yo‘li tarixi, Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy va madaniy taraqqiyoti, diniy ta’limotlarning tarqalishi hamda Xitoy sivilizatsiyasining rivojlanishiga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar muhim manba hisoblanadi. Mazkur mavzuni tadqiq etishda Christopher I. Beckwith, Valerie Hansen, Liu Xinru, Susan Whitfield, Joseph Needham va Denis Sinor kabi olimlarning asarlari alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlarda Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi tarixiy munosabatlar turli nuqtayi nazarlardan yoritilgan bo‘lib, ularni o‘zaro qiyosiy tahlil qilish Tan sulolasi davridagi diniy, madaniy va ilmiy aloqalarning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Susan Whitfieldning *Life Along the Silk Road* (1999) asari Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab yashagan insonlarning kundalik hayoti, urf-odatlari, e’tiqodlari va o‘zaro munosabatlariga bag‘ishlangan. Muallif tarixiy manbalar asosida savdogarlar, sayohatchilar va boshqa ijtimoiy guruhlarning hayotini yoritish orqali savdo yo‘llarining insonlar taqdiriga ta’sirini ko‘rsatadi. Mazkur asarning ahamiyati shundaki, unda yirik siyosiy voqealar bilan bir qatorda, turli madaniyat vakillarining kundalik turmushi va o‘zaro ta’siri ham muhim o‘rin egallaydi. Ushbu yondashuv Tan davrida Markaziy Osiyo va Xitoy xalqlari o‘rtasidagi

madaniy aloqalar, urf-odatlar almashinuvi va diniy qarashlarning jamiyat hayotidagi o‘rnini tahlil qilishda foydalidir.

Denis Sinor tahriri ostida nashr etilgan *The Cambridge History of Early Inner Asia* (1990) asari Ichki Osiyo xalqlarining qadimgi va ilk o‘rta asrlardagi tarixi, siyosiy tuzilmalari, etnik jarayonlari va qo‘shni davlatlar bilan munosabatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy to‘plamdir. Unda Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda shakllangan siyosiy kuchlar, ko‘chmanchi xalqlar va o‘troq sivilizatsiyalar o‘rtasidagi munosabatlar keng tarixiy kontekstda ko‘rib chiqiladi. Ushbu asar Tan sulolasi davridagi Xitoyning Markaziy Osiyo bilan siyosiy va diplomatik aloqalarini tushunish, mintaqadagi turli xalqlarning tarixiy jarayonlardagi rolini aniqlash hamda madaniy aloqalarning siyosiy sharoitlarini tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Tan davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etishda bir nechta ilmiy yondashuvlardan foydalanish mumkin. Beckwith va Sinor asarlari mintaqaning siyosiy hamda tarixiy taraqqiyotini tushunishga yordam bersa, Hansen va Liu Xinru tadqiqotlari Buyuk ipak yo‘li orqali amalga oshgan xalqaro aloqalar, savdo va madaniy almashinuv jarayonlarini ochib beradi. Whitfieldning asari madaniyatlararo munosabatlarning kundalik hayotdagi ko‘rinishlarini yoritadi, Needhamning tadqiqoti esa Xitoy ilm-fani va texnologik taraqqiyotining tarixiy asoslarini o‘rganish imkonini beradi.

Literature Review

The study of the topic **“**Religion, Culture, and Science: Relations between Central Asia and China during the Tang Dynasty” relies on scholarly literature devoted to the history of the Silk Road, the political and cultural development of Central Asian peoples, the spread of religious teachings, and the development of Chinese civilization. The works of scholars such as Christopher I. Beckwith, Valerie Hansen, Liu Xinru, Susan Whitfield, Joseph Needham, and Denis Sinor are of particular importance in researching this topic. These studies examine the historical relations between Central Asia and China from

various perspectives, and their comparative analysis makes it possible to gain a deeper understanding of the nature of religious, cultural, and scientific interactions during the Tang dynasty.

Susan Whitfield's *Life Along the Silk Road* (1999) focuses on the daily lives, customs, beliefs, and interactions of people who lived along the Silk Road. Using historical sources, the author explores the lives of merchants, travelers, and other social groups, demonstrating how the trade routes influenced human experiences and destinies. The significance of this work lies in its attention not only to major political events but also to the everyday lives and interactions of people from different cultural backgrounds. This approach is useful for analyzing cultural relations between Central Asian and Chinese peoples during the Tang dynasty, the exchange of customs, and the role of religious beliefs in society.

*The Cambridge History of Early Inner Asia (*1990), edited by Denis Sinor, is a scholarly collection devoted to the history, political structures, ethnic developments, and relations with neighboring states of the peoples of Inner Asia during antiquity and the early medieval period. It examines the interactions between political powers, nomadic peoples, and sedentary civilizations in Central Asia and adjacent regions within a broader historical context. This work is important for understanding China's political and diplomatic relations with Central Asia during the Tang dynasty, identifying the roles of different peoples in historical developments, and analyzing the political circumstances that shaped cultural interactions.

The analysis of the above-mentioned literature demonstrates that several scholarly approaches can be applied to the study of relations between Central Asia and China during the Tang dynasty. The works of Beckwith and Sinor help explain the region's political and historical development, while the studies by Hansen and Liu Xinru illuminate international contacts, trade, and cultural exchange facilitated by the Silk Road. Whitfield's work explores the everyday manifestations of intercultural relations, whereas Needham's research provides an opportunity to examine the historical foundations of scientific and technological development in China.

Asosiy qism

Tan sulolasi davri (618–907-yillar) Xitoy tarixida siyosiy barqarorlik, iqtisodiy yuksalish va tashqi aloqalarning kengayishi bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda Xitoy Markaziy Osiyo davlatlari bilan faol diplomatik, savdo va madaniy munosabatlar olib borgan. Bu aloqalarning rivojlanishida Buyuk Ipak yo‘li muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur yo‘l orqali nafaqat savdo mahsulotlari, balki diniy qarashlar, madaniy an’analar va ilmiy bilimlar ham bir hududdan ikkinchi hududga tarqalgan.(Beckwith, Christopher I. 2009.P. 312)

Markaziy Osiyo qadimdan Sharq va G‘arbni bog‘lovchi strategik hudud sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Ayniqsa, So‘g‘d, Farg‘ona, Choch, Tohariston va boshqa hududlar Xitoy bilan aloqalarda vositachi vazifasini bajargan. Markaziy osiyolik savdogarlar, elchilar, olimlar va diniy targ‘ibotchilar Tan davridagi Xitoy jamiyatining diniy va madaniy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, Xitoyning ilmiy va madaniy yutuqlari ham Markaziy Osiyo hududlariga kirib borgan.

Tan davrida buddizm, zardushtiylik, manixeylik, nestorianlik kabi diniy ta’limotlarning tarqalishi, san’at va adabiyotdagi o‘zaro ta’sirlar hamda astronomiya, tibbiyot va boshqa ilmiy sohalardagi bilim almashinuvi ikki mintaqa o‘rtasidagi munosabatlarning qanchalik keng ko‘lamli bo‘lganini ko‘rsatadi.(Hansen Valerie. 2012. P. 236-240)

Sulola davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi diniy aloqalar ancha faollashdi. Bunga asosan Buyuk Ipak yo‘li sabab bo‘lib, ushbu yo‘l orqali savdogarlar, rohiblar, missionerlar va elchilar turli diniy g‘oyalarni bir hududdan boshqa hududga olib o‘tganlar. Natijada Tan davridagi Xitoy ko‘p diniy ta’limotlar mavjud bo‘lgan markazlardan biriga aylandi.

Buddizm Tan davrida Xitoydagi eng keng tarqalgan dinlardan biri bo‘lib, uning rivojlanishida Markaziy Osiyoning hissasi katta bo‘lgan. Buddaviy rohiblar Hindistondan Xitoyga borishda ko‘pincha Markaziy Osiyo hududlari orqali o‘tganlar. Kucha, Xotan, Samarqand va Tohariston kabi hududlar buddaviylik ta’limotini tarqatishda muhim markaz

vazifasini bajargan. Mashhur xitoy rohibi Xuanzang VII asrda Hindistonga qilgan safari davomida Markaziy Osiyo hududlaridan o‘tib, u yerdagi diniy hayot haqida qimmatli ma’lumotlar qoldirgan. Uning asarlari Tan davridagi diniy aloqalarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. VII asrning o‘rtalaridan boshlab Markaziy Osiyo orqali Xitoyga islom dini kirib kela boshladi. Arab xalifaligining Movarounnahr hududlariga kirib kelishi natijasida islom asta-sekin mintaqada yoyildi. Tan sulolasi davrida arab savdogarlari va elchilari Xitoyning Chang'an va Guangzhou kabi shaharlariga kelib, musulmon jamoalarining shakllanishiga asos soldi. Bu jarayon keyingi asrlarda Xitoydagi islom madaniyatining rivojlanishiga zamin yaratgan. Bundan tashqari, Tan davrida zardushtiylik ham Markaziy Osiyo xalqlari orqali Xitoyga kirib kelgan. Ayniqsa, so‘g‘d savdogarlari ushbu dinning tarqalishida muhim rol o‘ynagan. Xitoy manbalarida zardushtiy ibodatxonalari haqida ma’lumotlar uchraydi. Manixeylik ham VIII asrda Markaziy Osiyo orqali Xitoyga kirib kelib, ma’lum davr davomida tarqalgan.(Liu Xinru. 2010. P. 125)

Shuningdek, nestorian xristianlik (Sharq xristianligi) ham Tan davrida Xitoyga yetib borgan. 635-yilda missioner Alopen Chang’anga kelgan va imperator tomonidan yaxshi kutib olingan. Natijada Xitoyda nestorian cherkovlar faoliyat yurita boshlagan. Buni tasdiqlovchi muhim tarixiy manbalardan biri -Xi'an Nestorian Stele hisoblanadi. Tan sulolasi davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi madaniy aloqalar ayniqsa Buyuk Ipak yo‘li orqali rivojlandi. Savdo karvonlari bilan birga turli xalqlarning urf-odatlari, san’ati va turmush tarzi ham bir hududdan ikkinchi hududga tarqalgan. Tan davrida Chang'an shahri xalqaro madaniy markazga aylangan bo‘lib, bu yerda turli millat vakillari yashagan. (Whitfield Susan 1999. P 198)

Markaziy Osiyolik, ayniqsa so‘g‘d savdogarlari Xitoyda madaniy almashinuvning asosiy vositachilaridan biri bo‘lgan. Ular nafaqat savdo bilan shug‘ullangan, balki o‘zlarining tili, kiyinish uslubi va an’analarini ham olib kirgan. Xitoy saroyida so‘g‘dlarning raqs va musiqa san’ati mashhur bo‘lgan. “Huteng raqsi” va Markaziy Osiyo musiqa asboblari Tan saroy madaniyatida keng tarqalgan. Tasviriy san’atda ham o‘zaro ta’sir kuchli bo‘lgan. Xitoy devoriy rasmlarida Markaziy Osiyo elchilari, savdogarlari va

musiqachilarining tasvirlari uchraydi. Ayniqsa, Mogao Caves devoriy suratlari bu jarayonni yaqqol ko‘rsatadi.

Shuningdek, kiyim-kechak, taom tayyorlash usullari va bayram an’analari ham ikki hudud o‘rtasida o‘zaro ta’sirga uchragan. Bu jarayon Tan davrida Markaziy Osiyo va Xitoy xalqlari o‘rtasidagi madaniy yaqinlashuvni kuchaytirgan.(Needham Joseph.1954. P. 326)

Tan sulolasi davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi ilmiy aloqalar ham Buyuk Ipak yo‘li orqali rivojlandi. Savdogarlar, sayyohlar va olimlar orqali turli ilmiy bilimlar bir hududdan boshqasiga yetib borgan. Ayniqsa, astronomiya, tibbiyot va texnologiya sohalarida o‘zaro ta’sir kuchli bo‘lgan. Astronomiya sohasida Markaziy Osiyo olimlarining bilimlari Xitoyga kirib kelgan. Tan saroyida xorijiy astronomlar faoliyat yuritgan va kalendar tuzishda ularning tajribasidan foydalanilgan. Hind va Markaziy Osiyo astronomik bilimlari Xitoy ilm-faniga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan. Tibbiyot sohasida dorivor o‘simliklar, davolash usullari va farmatsevtik bilimlar almashilgan. Markaziy Osiyodan Xitoyga ayrim dorivor mahsulotlar olib kirilgan bo‘lsa, Xitoy tibbiyot tajribasi ham boshqa hududlarga tarqalgan. Qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi Tan davrida muhim ilmiy yutuqlardan biri bo‘lib, keyinchalik Markaziy Osiyo orqali G‘arbga tarqalgan. 751-yildagi Battle of Talasdan so‘ng xitoylik ustalarning asir olinishi natijasida qog‘oz tayyorlash siri Samarkandga yetib borgan va u yerdan islom dunyosiga tarqalgan. Umuman olganda, Tan davridagi ilmiy aloqalar ikki hudud taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ilmiy bilimlarning keng hududlarga yoyilishiga xizmat qilgan.(Sinor Denis. 1990. P. 326)

Xulosa

Tan sulolasi davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi aloqalar nafaqat siyosiy va savdo munosabatlari bilan cheklanib qolmagan, balki din, madaniyat va ilm-fan sohalarida ham keng rivojlangan. Buyuk Ipak yo‘li ushbu jarayonda asosiy ko‘prik vazifasini bajargan. Diniy aloqalar orqali buddizm, islom, zardushtiylik, manixeylik va nestorianlik kabi diniy ta’limotlar ikki hudud o‘rtasida tarqalgan. Madaniy aloqalar natijasida san’at, musiqa, raqs, kiyinish uslubi va turmush tarzida o‘zaro ta’sir kuchaygan. Ilm-fan sohasida esa astronomiya, tibbiyot va qog‘oz ishlab chiqarish kabi bilim va texnologiyalar

almashinuvi yuz bergan. Ayniqsa, so‘g‘d savdogarlari, elchilar, rohiblar va olimlar bu munosabatlarning rivojlanishida muhim o‘rin egallagan. Ular ikki mintaqa o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Beckwith, Christopher I. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2009. – 472 bet.
2. Hansen, Valerie. *The Silk Road: A New History*. New York: Oxford University Press, 2012. – 304 bet.
3. Liu Xinru. *The Silk Road in World History*. New York: Oxford University Press, 2010. – 168 bet.
4. Whitfield, Susan. *Life Along the Silk Road*. Berkeley: University of California Press, 1999. – 256 bet.
5. Needham, Joseph. *Science and Civilisation in China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1954. – 484 bet.
6. Sinor, Denis (ed.). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 518 bet.